

Ferencz Adél – Székely Zsófia

Elfojtott valóságok: Sigmund Freud csábításelmélete Alice Miller kritikai tükrében

Ez a tanulmány Freud csábításelméletének episztemológiai és morális szempontból jelentős fordulátát vizsgálja, amelyben a külső traumák helyett a belső fantáziák kerülnek előtérbe. Bemutatja e váltás tudománytörténeti és metodológiai kontextusát, különös tekintettel annak a pszichoanalízis hermeneutikai jellegére gyakorolt hatására, valamint a belőle fakadó episztemológiai heterogenitásra és „termékeny homályosságra”. Elemzi Alice Miller radikális kritikáját, aki szerint Freud döntése a gyermekkori bántalmazás társadalmi tagadását és egy áldozathibáztató elmélet intézményesítését eredményezte. Miller érveit olyan alternatív traumaelméletek fényében értékeli, mint Ferenczi Sándor „nyelvzavar” koncepciója és Jean Laplanche „általános csábításelmélete”, amelyek árnyaltabban közelítik meg trauma, fantázia és valóság viszonyát. A tanulmány kitér a Freud–Miller vita társadalmi utóéletére is, különösen a „visszanyert emlékezet” körüli heves társadalmi vitákra, miközben hangsúlyozza a pszichoanalízis morális és társadalmi felelősségét. Rámutat arra, hogy Miller radikális fellépése, bár számos redukcionista veszélyt hordoz, mégis hatással volt a traumával kapcsolatos társadalmi párbeszédre. A tanulmány fő célja nem a Freud–Miller-ellentét kiélezése, hanem a dichotómia meghaladása egy integratív trauma-koncepció kidolgozása által. A szerzők kiemelik, hogy a pszichoanalitikus igazság nem pusztán a történeti tények megfeleltetése, hanem egy narratív jelentésalkotás folyamata, amely a szubjektum élményvilágát és szenvedését integrálja. Ez a megközelítés új perspektívát nyit a terapeuta szerepére, akinek nem tényfeltáró, hanem jelentésalkotó partnerként kell működnie. A tanulmány ezzel a pszichoanalízis önreflexiójára, morális felelősségére és társadalmi hatására irányítja a figyelmet.

A csábításelmélet jelentősége Freud pszichoanalízisében: módszertani és társadalmi kérdések kritikai elemzése

Sigmund Freud pályafutásának kezdeti szakaszában központi szerepet játszott a hisztéria etiológiai hátterének vizsgálata. Ennek eredményeként dolgozta ki a csábításelméletként (*Verführungstheorie*) ismertté vált koncepcióját. Freud 1893 és 1897 között vallott elmélete szerint a hisztériás tünetek kialakulásának elsődleges okai a gyermekkorban elszenvedett szexuális abúzusok voltak. Ezek az események akkori nézetei szerint leggyakrabban felnőtt családtagok, elsősorban az apa által elkövetett cselekményekhez kapcsolódtak (Breuer & Freud, 2011; Szummer, 2014). Freud évekig úgy vélte, hogy ezek a traumatikus élmények közvetlenül felelősek a lelki megbetegedések kialakulásáért, amelyekért a gyermek szűkebb környezete erkölcsi felelősséget visel (Laplanche, 1999a).

A csábításelmélet gyakran traumás magyarázatként került meghatározásra, amelynek hangsúlyos eleme volt a külső, valóságos események patogén szerepének kiemelése. Freud szerint ezek a traumatikus tapasztalatok elfojtás kerülnek, ám a hozzájuk kötődő, meg nem dolgozott érzelmi energiák később hisztériás tünetekként jelennek meg a konverziós mechanizmusokon keresztül (Rand & Török, 1999; Szummer, 2016).

1885-ös párizsi tanulmányútja, mely során Jean-Martin Charcot előadásait látogatta, kulcsfontosságú hatással volt traumaelméletének kialakulására. Charcot hisztériás betegek kezelésében alkalmazott hipnózis, valamint az a meggyőződése, hogy a pszichiátriai zavarok eredete elsősorban pszichológiai jellegű, különösen a szexualitással kapcsolatos konfliktusokra vezethető vissza, mély nyomot hagyott Freud szemléletében (Szummer, 2016). Charcot híres kijelentése – „*az ilyen esetekben mindig a genitális dolgokról van szó, mindig, mindig, mindig*” (Freud, 1896, idézi Bánfalvi, 1996, 11.). – különösen mélyen rezonált Freuddal, erősítve feltételezését, hogy a szexualitás központi szerepet játszik a pszichés zavarok etiopatogenezisében. Fontos azonban megjegyezni, hogy Charcot, bár hangsúlyosan képviselte a hisztéria pszichológiai eredetét, az általa tapasztalt pszichológiai folyamatokat továbbra is hajlamos volt fiziológiai és organikus háttér folyamatok kísérőjelenségeként kezelni (Szummer, 2014).

Ez a pszichés és organikus magyarázatok közötti gondolati feszültség teremtette meg azt a termékeny közeget, amelyen Freud, Josef Breuerrel közösen kidolgozta a hisztéria első koherens etiológiai modelljét. A Breuerrel való együttműködés és Anna O. esetének elemzése során formálódott meg a katartikus módszer, amelynek alapvetése, hogy a hisztériás tünet egy elfojtott, traumatikus emlék szimbolikus kifejeződése. Az emlékezés és az ahhoz kapcsolódó érzelmek verbális kifejezése, azaz az *abreactio* a feltételezés szerint megszünteti a tünetet, mintegy „lefuttatva” a beszorult pszichés energiát (Breuer & Freud, 1895).

Freud korai írásaiban, például az afáziáról írott neurológiai értekezésében (Freud, 1891) világosan kifejtette a fiziológiai redukcionizmus elutasítását, amelyet a korabeli német neurológiai iskola képviselt. Ehelyett a fiziológiai és pszichológiai folyamatok

közötti párhuzamosság (parallelizmus) mellett érvelt, egyfajta metodológiai hibridizációt alkalmazva, amelyet Wilhelm Wundt is követett (Szummer, 2016). Ez a korai „hibridizáció” világosan előrevetítette a pszichoanalízis később kibontakozó metodológiai heterogenitását, ahol a pszichés jelenségek leírása során gyakran érvényesültek fiziológiai, energetikai és metaforikus fogalmak, fokozatosan elmosva a határt a szó szerinti és a metaforikus jelentések között (Laplanche, 1999c; Rand & Török, 1999).

A következő döntő lépést Freud akkor tette meg, amikor ezt a modellt általánosította, és a trauma természetét specifikálta. A pácienseivel folytatott klinikai munka és a Charcot-tól eredeztetett gyanúja alapján arra a következtetésre jutott, hogy a hisztéria mögött rejlő elfojtott trauma kivétel nélkül egy valóságos, gyermekkori szexuális csábítás, azaz abúzus. Ez a felismerés vezetett a csábításelmélet 1896-os publikálásához, amely egyértelműen a külső, megtörtént esemény patogén hatását állította a középpontba, látszólag feloldva a pszichés és organikus magyarázatok közötti korábbi dilemmát a konkrét, környezeti hatás javára.

Azonban ez a modell, amely a pszichopatológiát a külső valóság eseményeihez kötötte, hamarosan tarthatatlanná vált Freud számára. Az 1897-ben, Wilhelm Fliessnek írt leveleiben dokumentált híres fordulat új alapokra helyezte csábításelméletét. Ennek több oka volt: a terápia nem hozta meg a várt sikereket, a feltételezett elkövetők (jellemzően az apák) száma irreálisan magasnak tűnt, a közvélemény megbotránkozott, és ami a legfontosabb, Freud felismerte, hogy a tudattalan nem tesz különbséget a valóság és a fantázia között.

Elméletének fejlődése során Freud kénytelen volt revideálni korábbi álláspontját a traumák valóságos eredetét illetően (Szummer, 2016). Felismerései radikális elméleti következményekkel jártak: újragondolta a neurózis traumás eredetének elméletét, amely addig elméletének egyik tartópillére volt, és érdeklődésének középpontjába a páciens belső késztetései és ezek konfliktusainak dinamikája került (Freud, 1897; Szummer, 2014). Ez a változás nem pusztán elméleti korrekcióként értelmezhető, hanem alapvetően átformálta a pszichoanalízis módszertani és episztemológiai alapvetéseit, melynek eredményeképpen a pszichoanalízis egyértelműen hermeneutikai, interpretatív tudományterületté vált. Ezzel a fordulattal Freud a pszichikus valóság konceptualizációja mellett kötelezte el magát, amely a külső, empirikus valósággal szemben elsőbbséget élvez az analitikus gyakorlat során (Laplanche, 1999c; Rand & Török, 1999c).

A külső valóságtól a belső pszichés valóságra való áttérés egyben a „valóság” fogalmának radikális átértelmezését jelentette. Freud innentől fogva a pszichoanalitikus „igazságot” nem a külső eseményeknek való megfelelésben, hanem az intrapszichikus jelenségek, jelentések interpretációjában kereste. Ez az episztemológiai fordulat ugyan lehetővé tette a pszichoanalízis számára, hogy túllépjen a szűken vett pozitivistá-empirista kereteken, és valódi hermeneutikai gyakorlattá váljon, ugyanakkor sebezhetővé tette az elméletet a fikcionalizmus vádjával szemben is (Jones, 1983; Laplanche, 1999c).

Ez a paradigmaváltás Freud értelmezésében nem a trauma jelentőségének tagadását jelentette, hanem annak radikális újraértelmezése. A hangsúly a külső

eseményről a belső, pszichés realitásra helyeződött át. A patogén tényező immár nem feltétlenül egy megtörtént abúzus, hanem a gyermek endogén hajtóerőiből fakadó vágy, fantázia és az azzal szembeni belső konfliktus. Ez a fordulat utat nyitott Freud legnagyobb felfedezései felé – így az Ödipusz-komplexus és az infantilis szexualitás elméletének kidolgozásához –, és megalapozta a pszichoanalízist mint a tudattalan fantáziák és vágyak hermeneutikáját. A trauma kérdése ezzel nem tűnt el, csupán komplexebbé vált; a későbbi elméletalkotók, mint Ferenczi Sándor vagy a kortárs Jean Laplanche, éppen a valós trauma és a belső fantáziavilág bonyolult, egymást formáló kapcsolatát vizsgálták tovább.

A narratív, interpretatív megközelítés – amely Freud saját bevallása szerint is inkább az irodalomra, semmint a természettudományra emlékeztetett – kezdetben erős szkepszissel találkozott a tudományos közeg részéről (Szummer, 2014, 2016). Krafft-Ebing gúnyos megjegyzése („tudományos tündérmese”) (Jones, 1983), amelyet Freud 1896-os előadásakor tett a bécsi Pszichiátriai és Neurológiai Társaságban, egyértelműen jelzi, hogy a korabeli tudományos diskurzusban már jelen volt a pszichoanalízis ismeretelméleti státuszával kapcsolatos feszültség. E kritika alapvető oka a pszichoanalízis azon jellegzetessége volt, hogy valóságtapasztalatát narratív struktúrában dolgozza fel, ami a pozitívista tudományosság normáihoz képest szükségképpen metaforikus, interpretatív és hermeneutikus maradt (Laplanche, 1999c).

Ez a feszültség a későbbiekben is folyamatosan jelen volt, és Freud narratív, hermeneutikai módszertana továbbra is heves viták tárgyát képezte a természettudományos megközelítés hívei és a humántudományi értelmező hagyomány követői között. Freud elméletének „termékeny homályossága” Szummer megfogalmazása szerint tehát nem pusztán kezdeti zavar volt, hanem a pszichoanalízis belső, inherens strukturális sajátosságát képezte (Habermas, 1968; Grünbaum, 1984; Szummer, 1993, 2012, 55.).

Freud tudatosan megtartotta ezt a narratív jellegzetességet, mivel felismerte, hogy éppen a „tudományos” és az „irodalmi” megközelítés közötti metszéspont teszi lehetővé a pszichés folyamatok mélyebb, komplexebb és árnyaltabb megértését (Rand & Török, 1999; Szummer, 2014).

Ez a módszertani kettősség, mely egyszerre szolgálta Freud törekvését a pszichés jelenségek objektív leírására és értelmező megközelítésére, paradox módon járult hozzá a pszichoanalízis tartós tudományos és kulturális hatásához (Szummer, 2014, 2016a). Freud elméletének ereje éppen abból a képességéből fakadt, hogy a pszichés valóság és a narratív fikció közötti határt folyamatosan elbizonytalanította, lehetővé téve a személyes tapasztalatok, fantáziák és kulturális narratívák mélyebb megértését és integratív értelmezését (Laplanche, 1999c; Rand & Török, 1999).

A csábításelmélet új alapokra való helyezését tehát kritikai szemszögből nem csupán progresszív módszertani újításként, hanem olyan episztemológiai kompromisszumként is értelmezhetjük, amely bizonyos értelemben elbizonytalanította a pszichoanalízis empirikus megalapozottságát. Ez a bizonytalanság, amely Freud elméletének narratív-hermeneutikai dimenzióját erősítette meg, paradox módon éppen

a pszichoanalízis hosszútávú hatásának és interpretatív erejének egyik forrásává vált (Rand & Török, 1999; Szummer, 2014, 2016).

Freud önanalízise is központi jelentőségű volt ebben az általa végrehajtott teoretikus fordulatban. Ennek egyik legfontosabb forrása az önmegfigyelésből és álmokhoz kapcsolódó asszociációkból származó felismerések sorozata volt (Szummer, 2016). Önanalízise azonban nem pusztán személyes pszichológiai folyamat, hanem radikális módszertani újítás is volt, amely szintén előtérbe helyezte a szubjektív tapasztalatok és belső valóság tudományos vizsgálatát. Az a tény, hogy Freud először saját apját is megvádolta szexuális abúzzsal, majd később elvetette ezt a gyanút, egyszerre világít rá az önanalízis torzítási potenciáljára és önkorrekciós mechanizmusára (Laplanche, 1999c). Ez a módszer, bár vitathatatlanul innovatív, felvetette a szubjektivitás és objektivitás közti határvonal elmosódásának kérdését, amely a pszichoanalízis episztemológiai vitáinak egyik központi elemévé vált (Szummer, 1995).

Az önanalízisben rejlő paradoxon tehát az, hogy miközben a belső valóság megismerésének eszközeként radikálisan új megközelítést jelentett, magában hordozta a torzítás és elfogultság lehetőségét is, melyek kritikus reflexiót és módszertani óvatosságot követeltek a pszichoanalitikus praxistól (Szummer, 2014).

Módszertani kérdések és kritikák: a pszichoanalízis tudományelméleti státusza

Freud elméletalkotói gyakorlatának ez a kétértelműsége komoly kihívás elé állította a pszichoanalízist mint tudományos irányzatot. Már a huszadik század elejétől kezdve erőteljes kritikák érték Freud módszertanát, főként amiatt, hogy az általa alkalmazott introspektív, narratív megközelítés nehezen egyeztethető össze a természettudományok rigorózus követelményeivel (Szummer, 2016).

Karl Popper tudományfilozófiájának alapján a pszichoanalízis azért vált kritikák céltáblájává, mert állításait nehéz empirikusan falszifikálható formába önteni. Popper szerint a pszichoanalízis, épp falszifikálhatatlansága miatt, inkább „pszeudotudomány”, mintsem valódi empirikus tudományterület, hiszen elméleti konstrukciói szinte bármely viselkedést képesek megmagyarázni, ezáltal elveszítve prediktív erejüket és ellenőrizhetőségüket (Popper, 2013). Freud azonban módszertani döntéseivel és a „megbízható megfigyelések” hangsúlyozásával azt sugallta, hogy a pszichoanalízis valódi jelentőségét nem a pozitivista tudományfilozófia által támasztott követelmények szerint kell értelmezni (Szummer, 1995).

Ezzel összhangban Laplanche (1999) szerint Freud tudatosan vállalta ezt a módszertani paradoxont, amikor a tudományos szigor helyett inkább a narratív koherenciát, a hermeneutikai megközelítést, illetve a belső tapasztalat interpretatív feltárását tekintette központi jelentőségűnek. Laplanche úgy véli, Freud implicit módon a hermeneutikai tudományosság elveihez állt közelebb, amelyben a jelentések megértése, a szimbólumok interpretációja és a történeti kontextus figyelembevétele az empirikus kísérletekkel egyenrangú tudományos validitással rendelkezik (Laplanche, 1999a).

A pszichoanalízis legitimációs problémája tovább mélyült a posztmodern fikcionalizmus megjelenésével, amely szerint az elméleteknek elsősorban belső koherenciával és narratív értékességgel kell rendelkezniük, nem pedig empirikus validitással (Schafer, 1985). Ez a nézet azonban alááshatja Freud tudományos ambícióit, mivel a tudományos diskurzuson kívülre helyezi a pszichoanalízist, és pusztán esztétikai vagy kulturális értéket tulajdonít neki. Freud maga is osztozott ebben a dilemmában, mivel mindvégig ambivalens módon viszonyult a pszichoanalízis „tudományos” státuszához, hol a természettudományos legitimációra hivatkozva, hol pedig az önálló hermeneutikai megértés metodológiáját hangsúlyozva (Szummer, 2014).

Végül megállapítható, hogy Freud módszertani döntései, az empirikus kísérletektől való távolodása, valamint a hermeneutikai-interpretatív paradigma felvállalása éppen a pszichoanalízis sajátos tudományelméleti helyzetét erősítették meg. E helyzet egyszerre jelentett kihívást és lehetőséget, mivel a pszichoanalízis egy új, interdiszciplináris tudományosság előfutárává válhatott, ahol az empirikus kutatás és a narratív értelmezés egymás komplementereiként jelennek meg (Szummer, 2016). Ezzel Freud olyan metodológiai paradigmát alakított ki, amely a tudományfilozófiai viták központi tárgyává vált, és amely még ma is meghatározza a pszichoanalízis tudományelméleti párbeszédét.

Paul Ricœur (1970) Freudról szóló munkája ráirányította a figyelmet arra, hogy a pszichoanalitikus értelmezés lényegében hermeneutikai tevékenység. A hetvenes évektől egyre nagyobb szerepet kaptak azok a megközelítések, amelyek az empirikus ellenőrizhetőséget kevésbé fontosnak, a jelentések interpretatív feltárását és a hermeneutikai érvényességet viszont elsődlegesnek tekintették (Szummer, 1995).

A pszichoanalízis módszertani kritikái között kiemelkedő helyet foglal el a „hamis emlékezet” (*false memory*) problematikája, amely szerint a terapeuták akaratlanul vagy szándékosan „ültethetnek be” emlékeket a páciensekbe, különösen hipnózissal vagy egyszerű sugalmazással és rábeszéléssel (Szummer, 1995). Freud maga is feltételezte, hogy „nagy valószínűséggel iatrogén módon ő maga ültette páciensei fejébe a meggyőződést a gyerekkori szexuális traumákról” (Szummer, 2014). A „visszanyert emlékezet” (*recovered memory*) mozgalom és a „hamis emlékezet szindróma” körüli viták a '80-as, '90-es években Amerikában „abúzuspanikot” okoztak, ahol nők ezrei számoltak be gyerekkori szexuális bántalmazásról (Szummer, 1995). A iatrogénia és a hamis emlékek problémája nem csupán egy „kutatási hiba”, hanem a kritikák szerint a pszichoanalitikus módszer inherens kockázata lehet, amely az emlékezet konstruáló természetéből fakad. A terapeuták elméleti előfeltevései (pl. a csábításelmélet) befolyásolhatják a páciensek emlékeit, ami súlyos morális és módszertani kérdéseket vet fel. Ez a jelenség rávilágít arra, hogy a „tények” a pszichoanalízisben nem „megtalálhatók”, hanem „megalkotottak” is lehetnek, ami tovább erősíti a fikcionalizmus vádját, és a pszichoanalízis tudományos integritásának kihívásait (Szummer, 2014, 114.).

Társadalmi kontextus és morális kérdések

A csábításelmélet új alapra való helyezésének háttérében feltehetően valóban nem csupán elméleti és módszertani megfontolások álltak, hanem jelentős társadalmi és kulturális nyomások is. Jeffrey M. Masson (1984) azzal vádolta Freudot, hogy erkölcsi gyávaságból, a társadalmi botránytól való félelmében vetette el a csábításelméletet (Masson, 2003; Szummer, 1995). Az ilyen vádak fennmaradása rávilágít a gyermekkori szexuális abúzusok társadalmi tabusítására, és arra, hogy a tudományos „igazság” viszonya a társadalmi nyomással mennyire összetett lehet. Ferenczi álláspontja, miszerint a gyermekkori abúzusok „napirenden vannak” (Rand & Török, 1999), tovább erősíti azt a képet, hogy a téma rendkívül fontos és érzékeny volt a korabeli társadalomban, Miller aktív alkotói idejében és napjainkban is egyaránt. Masson állítása közvetlenül összekapcsolja Freud elméleti váltását a társadalmi nyomással és a botránytól való félelemmel. Ez felveti a kérdést, hogy a tudományos „igazság” mennyire sérülhet a társadalmi normák által. Bár Freud saját írásai inkább egy organikus elméleti fejlődésre utalnak, az ilyen vádak fennmaradása (Masson, Ferenczi) rávilágít a gyermekkori szexuális abúzusok társadalmi kényelmetlenségére, és arra, hogy külső tényezők befolyásolhatják a tudományos dialógust, még ha nem okoznak is közvetlenül elméleti változást (Szummer, 2014).

A későbbi „recovered memory” mozgalom feminista inspirációja és a nők által jelentett tömeges abúzusok (Masson, 2003; Szummer, 1995) rávilágítanak a társadalmi ellenállásra a női áldozatok tapasztalatainak elismerésével szemben. Freud váltása a valós csábításról a fantáziára retrospektíven értelmezhető úgy, mint egy patriarchális struktúrákat implicit módon védő társadalmi tendenciába való beilleszkedés (Szummer, 2014).

E kritika feminista szemszögből való további elemzése, különösen Judith Herman munkásságának (Herman, 1992) fényében, amely a családon belüli erőszaktól a nők elleni erőszak szélesebb spektrumáig terjeszti ki az árulás fogalmát, kulcsfontosságú lenne a téma teljes megértéséhez. Herman, akárcsak Miller, az áldozatok tapasztalatainak érvénytelenítését Freud elméleti fordulatának súlyos következményeként azonosítja. A gyermekkori szexuális abúzusok és a tágabb értelemben vett nemi alapú erőszak közötti összefüggés, valamint a pszichoanalitikus elméletek feminista kritikája (pl. Herman, 1992; Masson, 2003) alapvető fontosságú a téma mélyebb megértéséhez. E komplex összefüggések részletes bemutatása egy önálló, átfogó tanulmány kereteit igényelné, ezért erre itt nem térünk ki.

A csábításelmélet új alapokra való helyezése nem jelentette a téma teljes eltűnését a pszichoanalitikus diskurzusból. Ferenczi az 1920-as évek végén sikertelen kísérletet tett az elmélet rehabilitálására (Rand & Török, 1999). 1928-tól kezdődően Ferenczi úgy döntött, hogy „visszaállítja eredeti jogaiba” Freud korábban elvetett csábításelméletét. Híres előadásában, az 1932-es wiesbadeni pszichoanalitikus kongresszuson, nyíltan beszélt a gyermekkori abúzus gyakoriságáról (Rand & Török, 1999). Freud elutasítóan reagált Ferenczi új kutatásaira, megpróbálta megakadályozni Ferenczi utolsó tanulmányának megjelenését, sőt, egy Jonesnak írott magánlevelében Ferenczi „elmebetegségéről” beszélt (Masson, 2003; Rand & Török, 1999). Ez a

konfliktus nem pusztán személyes vita volt, hanem alapvető módszertani és morális összeecsapás a valóságos trauma és a pszichikus valóság koncepciója között. Freud vádjai Ferenczi ellen védekező reakcióként értelmezhetők, amelyeket az elmélete alapját fenyegető kritikával szemben fogalmazott meg, rávilágítva a korai pszichoanalitikus mozgalmon belüli hatalmi dinamikákra és az alapvető eszmék megkérdőjelezésének nehézségeire (Rand & Török, 1999; Szummer, 2014).

Laplanche új perspektívát kínált a csábításelmélet megértésében az „utólagosság” (*Nachträglichkeit*) koncepciójának újraértelmezésével. Laplanche szerint Freud hibázott, amikor ezt az elvet ősfantáziákkal és filogenetikus emlékekkel magyarázta (Laplanche, 1999b). Az „utólagosság” fogalma szerint a trauma kezdetben érthetetlen élmény, amely csak későbbi újraértelmezés során válik patogénné, így a trauma nem pusztán külső esemény, hanem aktív pszichikus konstrukció (Laplanche, 1999b). Ez a felfogás túlmutat az egyszerű ok-okozati modellen, és megerősíti, hogy a pszichikus valóság aktív alkotási folyamat.

William R. D. Fairbairn tárgyakapcsolati elmélete is kritikusan viszonyult a klasszikus freudi ösztönelmülethez. Fairbairn elutasította a fizikalista világképet, helyette a szorongást és a bűntudatot tekintette központi problémának (Fairbairn, 1961). Fő kritikája, hogy az ösztönfelfogás mellőzi az ego relációs eredetét. Fairbairn szerint a pszichoterápia inkább a valláshoz hasonlítható, mint a tudományhoz, alapvető a személyes kapcsolatok szerepe. Ez a humanisztikus irányú elmozdulás a pszichoanalízist a biológiai ösztönelmülelettől az interperszonális dinamikákra helyezi át, jelezve a diszciplína „humanizálódását” és az én relációs természetének elismerését.

Alice Miller Freud-kritikájának dekonstrukciója: morális kérdések

Miller kritikájának központi motívuma a pszichoanalízis morális alapvetéseinek megkérdőjelezése. Érvelése szerint Freud ösztönelmülelete egy intellektuálisan kidolgozott elhárító mechanizmus, amely lehetővé teszi, hogy a gyermekekkel szembeni agresszióért és abúzusért a felelősséget az áldozatra hárítsa, elfedve a valódi agresszorok – a szülők és a társadalmi struktúrák – szerepét (Miller, 1998, 100.).

Miller szerint a pszichoanalízis Freud ezen fordulata óta egyfajta „mérgező pedagógia” eszközévé vált, amely folyamatosan fenntartja a gyermekkori szenvedések elhallgatását és az áldozathibáztatás ördögi körét (Miller, 1980, 230.), és így ahelyett, hogy leleplezné, valójában fenntartja az áldozathibáztatás körforgását (Miller, 1998, 235.). Azzal, hogy a gyermek szenvedését (például a bántalmazás emlékét) a fantázia termékének, beteljesületlen ödipális váagnak minősíti, a klasszikus analízis megismétli az eredeti traumatikus helyzetet: ismét érvényteleníti a gyermek percepcióját, és újra a felnőtt (a bántalmazó szülő archetípusa) oldalára áll (Miller, 1980, 63.). Miller szerint ez a „mérgező pedagógia” azon a hallgatólágos parancson alapul, hogy „Thou shalt not be aware” – vagyis: nem fogod észrevenni a szüleid ellened elkövetett bűneit, mert ez a tudás elviselhetetlen lenne mind neked, mind a társadalomnak, amely a szülői tekintély sérthetlenségére épül (Miller, 1998, 70-72.).

Miller szerint Freud csábításelméletének új alapokra helyezése mögött saját személyes elfojtásai és a társadalmi nyomás álltak. Szerinte Freud megrettent attól, hogy a bécsi polgári családok, köztük saját családja is, potenciális perverziók melegágya lehet (Bögels & Pantus, 1997, 110.). Ez a pszichobiográfiai érvelés spekulatív és nehezen igazolható, ám Miller számára kulcsfontosságú, mert ezáltal Freudot saját elméletének kritikájával szembesíti, rámutatva arra, hogy Freud tudattalanul is a status quo fenntartását választotta a traumatikus valósággal való szembenézés helyett (Bögels & Pantus, 1997, 114.).

Miller radikális kritikája azonban nem mentes saját belső ellentmondásaitól és leegyszerűsítéseitől sem. Bögels és Pantus rámutat, hogy Miller túlzottan leegyszerűsíti a pszichológiai szenvedést, amikor mindent egyetlen okra, a valós gyermekkori bántalmazásra vezet vissza. Kiemelik azt is, hogy Miller túlzottan az anyák negatív szerepére koncentrálnak, és alulbecsüli a gyermek saját pszichés mechanizmusainak komplexitását (Bögels & Pantus, 1997, 72.). Miller elméletének redukcionizmusa így potenciálisan problémás lehet, mert kizár más pszichológiai és szociális tényezőket. Továbbá, Miller kritikai pozíciója azt eredményezi, hogy a pszichoanalízis eszközeit használja annak kritizálására, ami metodológiailag paradox helyzet (Bögels & Pantus, 1997, 5-6.). Míg Miller hevesen kritizálja Freud ösztönelméletét és elfojtáselméletét, saját munkásságában implicit módon alkalmazza ezeket az elméleteket, amikor pszichoanalitikusan elemzi a traumatikus tapasztalatokat, például Nietzsche vagy Kafka műveiben (Bögels & Pantus, 1997, 116-119.).

Miller számára Freud döntése, amellyel elvetette a csábításelméletet, nem egy tudományos hipotézis korrekciója, hanem morális kérdés, „árulás”, amelynek következményei generációkon át mérgezték a terápiás gyakorlatot (Miller, 1998, 14.). Miller olvasatában a pszichoanalízis ösztönelmélete olyan védőpajzs, amely megóvjaa a felnőtteket – köztük magát a terapeutát is – attól a kényelmetlen igazságtól, hogy a neurózisok és pszichózisok gyökere nem a gyermek veleszületett ösztönvilágában, hanem a szülők és a társadalom által rajta elkövetett valós, konkrét és gyakran kegyetlen cselekedetekben keresendő (Miller, 1998, 33-35.).

Ez a fordulat teszi Miller kritikáját radikálissá. Nem csupán egy elméleti pontot vitat, hanem a pszichoanalízis teljes morális berendezkedését kérdőjelezi meg. Miller *Thou Shalt Not Be Aware* című művében kristálytisztán fogalmazza meg, hogy az ösztönelmélet bevezetésével Freud a bűnt az áldozatra, a gyermekre hárította, felmentve ezzel a felnőttek generációját (Miller, 1998, 14.). Ezzel a mozdulattal Miller a pszichoanalízis alapvető premisszáját fordítja visszajára. Míg Freudnál az elfojtás tárgya a belső, tiltott vágy, Millernél az elfojtás tárgya a külső, elviselhetetlen valóság (Miller, 1998, 35.).

A kritika pszichobiográfiai dimenziója és annak korlátai

Miller kritikájának talán legmerészebb és egyben legvitatottabb eleme, ahogyan Freud döntését nem tudománytörténeti, hanem pszichobiográfiai keretben értelmezi (Miller,

1998, 132.). Szerinte Freud nem azért hátrált ki a csábításelmélet mögül, mert az empirikusan tarthatatlannak bizonyult, hanem mert saját személyes elfojtásai és a kor társadalmi nyomása erre kényszerítették (Miller, 1998, 134-135.). A *Thou Shalt Not Be Aware* „A pszichoanalízis atyja” című fejezetében fejti ki, hogy Freud, amikor szembesült páciensei beszámolóinak következetességével, megrettent a felismerés súlyától. Freud számára – Miller interpretációjában – az apák kollektív felmentése és a bűnbak áthelyezése a gyermekek fantáziavilágába egyfajta tudattalan önvédelmi mechanizmus volt (Miller, 1998, 242.).

Ez az érvelés briliáns, ámde szintén spekulatív csavar. Miller a pszichoanalízis fegyverét – a tudattalan motivációk és elhárító mechanizmusok leleplezését – fordítja a pszichoanalízis atyja, Freud ellen (Miller, 1998, 246.). Ezzel azonban egy metodológiailag ingoványos talajra lép, hiszen a pszichobiográfiai érvelés nehezen verifikálható, és egy komplex történelmi folyamatot egyetlen személy feltételezett belső konfliktusaira redukál. Bögels és Pantus kritikája itt különösen releváns, rámutat Miller ambivalens viszonyára a pszichoanalízissel: miközben „egyre távolabb kerül a pszichoanalízis alapfeltevéseitől, más szakterületek elemzéseiben mégis alkalmaz pszichoanalitikus megközelítéseket” (Bögels & Pantus, 1997, 193.). Miller tehát nem egyszerűen elhagyja a pszichoanalízist; annak eszközeit használja fel, hogy leleplezze vélt bűneit (Bögels & Pantus, 1997, 195.). A szerzők felvetik a kérdést, hogy Miller heves, szinte személyes támadása Freud, az „atyafigura” ellen, nem tükrözi-e saját feldolgozatlan traumáinak és a háború borzalmait által szétzilált apaképének a kivetülését (Bögels & Pantus, 1997, 196.). Ez a kérdés nem Miller állításainak érvénytelenítését célozza, hanem arra hívja fel a figyelmet, hogy a kritika hevéssége és személyes jellege maga is elemzés tárgyává tehető.

A freudi csábításelmélet elvetésével kapcsolatos kritikai dialógus egyik kiemelkedő sajátossága ez az erőteljes érzelmi, gyakran morális felháborodással teli hangvétel, amely Millernél és más kritikusoknál, például Jeffrey Massonnál (2003) is megjelenik. Ez az affektív töltet részben a téma – a gyermekkori szexuális abúzus – mélyen morális dimenziójából fakad, amely mellett a hagyományos tudományos távolságtartás akár erkölcsi érzéketlenségnek is tűnhet. Pszichoanalitikus nézőpontból ezek az érzelmek értelmezhetők a korábban elfojtott tudattartalmak áttöréseként, egyfajta morális indulatátvitelként, amelyekben a kritikus Freudra mint tekintélyszemélyre vetíti a traumatikus élmények kapcsán megélt csalódottságát és dühét. Ezen affektív dimenziók explicit felismerése és elemzése szükséges ahhoz, hogy a pszichoanalízis reflektáljon saját diszkurzív folyamatainak mélyebb, morális és tudattalan motivációira, elősegítve egy új, önreflektív párbeszéd kialakulását (Masson, 2003; Miller, 1998, 142-145.).

Miller érdemei mellett tehát a kritikai recepció nem hagyhatja figyelmen kívül munkássága jelentős korlátait és vakfoltjait sem. Az egyik leggyakrabban felmerülő ellenérv a teoretikus redukcionizmus. Miller hajlamos szinte minden pszichés szenvedést egyetlen okra – a valós gyermekkori bántalmazásra – visszavezetni. Ezzel, miközben egy elnyomó dogma ellen lázadt, egy új, hasonlóan merev dogmát hozott létre a régi helyett. Világa fekete-fehér: ártatlan, viktimizált gyermekekre és bűnös, tagadásban élő szülőkre oszlik. Ez a leegyszerűsítés figyelmen kívül hagyja a pszichés élet komplexitását, ahol a külső valóság, a belső fantáziavilág, a tudattalan

konfliktusok és a veleszületett diszpozíciók bonyolult kölcsönhatásban formálják a személyiséget. Ahogy Bögels és Pantus is jelzi, Miller fokozatosan eltávolodott a pszichoanalitikus elmélet árnyalataitól, és egyfajta kultúrkritikai pozícióba vonult, amely már nem folytatott valódi párbeszédet azzal a diszciplínával, amelyet eredetileg megreformálni kívánt (Bögels & Pantus, 1997, 195-196.).

Ez a teoretikus redukcionizmus a klinikai gyakorlatban is problematikus következményekkel járhat. Bár a cél a páciens élményének validálása, a milleri keretrendszer könnyen áticsaphat egyfajta terápiás „boszorkányüldözésbe”, ahol a gyógyulás kizárólagos útja a szülők vádolása. Ez a megközelítés nem csupán leegyszerűsíti a komplex és gyakran transzgenerációs traumákkal terhelt családi rendszereket, de figyelmen kívül hagyja a szülők saját sérüléseit is, és szélsőséges esetben akár a hamis emlékek kreálásának veszélyét is magában hordozhatja (Crews, 1995; Masson, 2003).

A milleri dichotómia (igazság vs. tagadás) és a vádló terápiás attitűd logikusan vezet a hamis emlékek problémájához. Ha a terápia célja egy előre meghatározott „igazság” (a bántalmazás) feltárása, a terapeuta akaratlanul is ebbe az irányba terelheti a páciens, figyelmen kívül hagyva az emlékezet konstruált és képlékeny természetét (Loftus, 1997; Crews, 1995). A morális bizonyosság episztemológiai vaksághoz vezethet. A „memóriaháborúk” rávilágítanak a pszichoanalitikus igazság természetének alapvető problémájára. A vita arra kényszerítette a szakmát, hogy szembenézzen a narratív és a történeti igazság közötti feszültséggel és a terapeuta felelősségével e kettő kezelésében.

Miller kritikája a pszichoanalízis egy leegyszerűsített, szalmabáb-verzióját célozza. Nem vesz tudomást azokról a jelentős belső fejlődési irányzatokról, amelyek a pszichoanalízisen belül kerestek választ a külső realitás és a korai környezet szerepére. Olyan szerzők teljes vagy részleges munkásságát hagyja figyelmen kívül, mint Ferenczi Sándor, Donald W. Winnicott, Heinz Kohut vagy Jean Laplanche, akik mind árnyaltabb modelleket dolgoztak ki a trauma, az empátia és a fantázia komplex viszonyának leírására (Ferenczi, 1933; Winnicott, 1960; Kohut, 1971; Laplanche, 1999a). Kritikájának ereje éppen a pszichoanalitikus párbeszéd komplexitásának figyelmen kívül hagyásából fakad. Ha számításba venné Ferenczi és Laplanche munkásságát, nem állíthatná, hogy a pszichoanalízis egészében elárulta a trauma valóságát.

Ferenczi kései munkássága (1933) kísértetiesen rímeli Miller téziseire, de jóval árnyaltabb keretet kínál. Ferenczi szerint a trauma akkor következik be, amikor a felnőtt „szenvedélyes” nyelve (amely a szexuális vágyak nyelvét is magában foglalja) erőszakosan behatol a gyermek „gyengéd” világába (Ferenczi, 1933; Rand & Török, 1999, 85.). A gyermek, hogy túléljen, kénytelen azonosulni az agresszorral, és introjektálni annak bűntudatát – ez az „agresszorral való azonosulás” mechanizmusa (Ferenczi, 1933). A trauma tehát nem feltétlenül szándékos, durva abúzus, hanem a felnőtt és a gyermek közötti kommunikációs és érzelmi világok összeütközése, amelyben a felnőtt a saját kielégítetlen szükségleteit vetíti a gyermekre. Ferenczi, akárcsak Miller, hangsúlyozta a valós trauma jelentőségét és az analitikus kölcsönös, empátikus részvételének fontosságát, ami miatt szintén éles konfliktusba került

Freuddal (Rand & Török, 1999, 84-85.). Míg azonban Miller a pszichoanalízis elvetéséig jutott, Ferenczi a rendszeren belül maradt, és annak önkorrekciójára tett kísérletet.

A legkifinomultabb elméleti alternatívát talán Jean Laplanche kínálja, aki visszatér Freud csábításelméletéhez, de azt radikálisan újraértelmezi. Laplanche „általános csábításelmélete” (*théorie de la séduction généralisée*) szerint a pszichés fejlődés alaphelyzete az aszimmetrikus felnőtt-gyermek viszony, amelyben a felnőtt tudattalanja üzeneteket küld a gyermek felé (Laplanche, 1999b, 264-266.). Ezek a „rejtélyes jelölők” (*énigmes signifiants, enigmatic signifiers*) – egy kétértelmű simogatás, egy szorongással teli pillantás, egy megmagyarázhatatlan hanghordozás – azért traumatikusak, mert a gyermek nem rendelkezik a dekódolásukhoz, a „lefordításukhoz” szükséges eszközökkel (Laplanche, 1999c, 90-92.). A gyermek megpróbálja lefordítani ezeket az üzeneteket saját infantilis szexuális elméletei segítségével, de a folyamat mindig tökéletlen marad. A lefordíthatatlan, rejtélyes maradvány az, ami beékelődik a pszichébe, és létrehozza a tudattalant (Laplanche, 1999c, 93.).

Így Laplanche modellje képes áthidalni a Miller által felállított merev „valóság vs. fantázia” dichotómiát. Megmutatja, hogy a valós interakciók – a felnőtt rejtélyes üzenetei – miként hoznak létre egy nehezen feldolgozható pszichés valóságot anélkül, hogy feltétlenül durva, konkrét abúzusról beszélnénk. Ez egy sokkal termékenyebb keretet kínál a terápia számára, mint a bűnösök és áldozatok leegyszerűsítő keresése, és rávilágít arra, hogy a trauma a mindennapi interakciók szövetébe van ágyazva.

A Freud–Miller-vita meghaladásának szükségessége

A vita mindkét pólusa – a trauma teljes tagadása (a klasszikus analízis Miller által festett karikatúrája) és a trauma mindent megmagyarázó okként való kezelése (Miller redukcionizmusa) – természetlen zsákutcát jelenthet a pszichoanalitikus gondolkodás számára (Szummer, 2014). A továbblépés egy olyan modell felé lehetséges, amely integrálja a külső események realitását és a belső pszichés feldolgozás komplexitását, túllépve a leegyszerűsítő szembeállításon. A vita valójában a pszichoanalízis önmeghatározásáról szól: természettudomány-e, amely objektív tényeket tár fel, vagy hermeneutika, amely jelentéseket konstruál? (Ricoeur, 2016; Laplanche, 1999c) Miller radikálisan visszatér egy prehermeneutikai, pozitivistá állásponthoz, ahol az „igazság” egyenlő a külső, objektív ténnyel (az abúzus megtörténtével), és ezáltal háttérbe szorítja a pszichoanalitikus értelmezés legfontosabb hagyományait, különösen a jelentésképződés és az áttételi folyamatok szerepét.

Szummer munkássága kulcsfontosságú a vita episztemológiai hátterének megértéséhez. Rámutat arra, hogy a pszichoanalízis inherensen „metodológiaiag heterogén” és „termékenyen homályos”, mert egyszerre támaszkodik a természettudományos leírás igényére és a hermeneutikai-interpretatív hagyományra (Szummer, 2014, 112-114.). Freud maga is ingadozott e két pólus között, egyszerre törekedve biológiai alapú magyarázatokra és jelentésorientált értelmezésre (Szummer,

2014, 67-71.). A pszichoanalitikus „igazság” nem a külső tényeknek való pusztá megfelelés, hanem egy koherens narratíva megalkotása, amely értelmet ad a páciens szenvedésének (Szummer, 2014, 120-121.). A pszichoanalízis a hermeneutikai eljárás egy sajátos, életrajzi kontextusban megvalósított változata, amelyet a szubjektum egyéni történetébe ágyazott jelentések formálnak. A hermeneutikai perspektíva feloldja a Freud–Miller-ellentétet: a kérdés nem az, hogy valóság vagy fantázia, hanem az, hogy a valóság és a fantázia hogyan szövi együtt a szubjektum élettörténetét és szenvedés-narratíváját. E megközelítés lehetőséget nyújt egy nem dualisztikus traumaelmélet kidolgozására, amely érzékenyen viszonyul a történeti tények és a belső élményvilág kölcsönhatásához, anélkül, hogy redukálná az egyiket a másikkra (Szummer, 2014, 123-125.).

Egy árnyaltabb modellnek el kell ismernie, hogy a trauma nemcsak egy esemény, hanem egy élmény, amelyet a szubjektum belső világa, fantáziái és jelentésalkotó folyamatai formálnak (Spence, 1982; Bruner, 1990). A terápiás feladat nem a „történeti igazság” (*historical truth*) feltárása mindenáron, hanem a „narratív igazság” (*narrative truth*) megalkotása, amely lehetővé teszi a páciens számára, hogy integrálja traumatikus élményeit. Ez a megközelítés teret enged a valós abúzus elismerésének, de nem esik a hamis emlékek és a redukcionizmus csapdájába, mert a hangsúlyt a jelentésalkotás folyamatára helyezi. A terapeuta nem detektív, aki a tényeket keresi, hanem segítő, aki a jelentésalkotásban partner. Ez a megközelítés a pszichoanalízist a posztmodern tudományfelfogás kontextusába helyezi, ahol a tudás nem a valóság leképezése, hanem annak konstruálása (Szummer, 2014, 116-118.). A pszichoanalízis ereje nem a tényfeltárásban, hanem a meggyőző és terápiásan hatékony narratívák létrehozásában rejlik.

Miller pozíciója a pszichoanalízis történetében paradox. Munkássága, minden elméleti túlzása és leegyszerűsítése ellenére, egy szükséges és elkerülhetetlen korrekció volt. Arra kényszerítette a társadalmat, hogy ne fordítsa el a fejét a gyermekbántalmazás ténye elől. Radikális fellépésével visszavonhatatlanul a diskurzus középpontjába emelte a gyermekkori szenvedés valóságát, és ezzel alapvetően formálta át a traumáról, a társadalmi elfojtásról és a terápiás felelősségről való gondolkodást. Ugyanakkor prófétai hevülete dogmatizmusba torkollott, amely megakadályozta a pszichés valóság komplexebb rétegeinek integrálását és a termékeny szakmai párbeszédet. A Miller által felállított dichotóm világkép, amely ártatlan gyermekekre és bűnös szülőkre osztja a világot, nemcsak elméletileg túlzó, de a klinikai gyakorlatban is veszélyesnek bizonyult, hozzájárulva a „memóriaháborúk” kiéleződéséhez.

A vita legfontosabb öröksége, hogy a pszichoanalízis nem kerülheti meg a trauma, a morális kérdések és a terapeuta felelősségének problémáját. Lehet és talán kell is vitatkozni Miller módszereinek tudományosságán, érvelésének konzisztenciáján, de hatását tagadni nem lehet. Alice Miller talán nem adott mindenre helyes választ, de a lehető legfontosabb kérdéseket tette fel, hatva a pszichoterápia morális tájképére, és biztosítva, hogy a gyermek hangját, ha egyszer már meghallották, soha többé ne lehessen teljesen elnémítani. Az ő fellépése után a trauma valóságának kérdése megkerülhetetlenné vált mind a pszichoanalitikus diskurzusban, mind a társadalmi párbeszédben.

Felhasznált irodalom

- Bánfalvi A.** (szerk. és ford.) (1996). *Pszichoanalízis, filozófia, metapszichológia: Szöveggyűjtemény*. Debrecen: FEFA; Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány. <https://mek.oszk.hu/02000/02012/02012.pdf>
- Bögels, G. – Pantus, W. J.** (1997). *Psychoanalyse in der Sprache Alice Millers*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Breuer, J. – Freud, S.** (1895). *Tanulmányok a hisztériáról*. Ford. Bart István, Schulcz Katalin. Budapest: Animula, 2011.
- Bruner, J.** (1990). *Acts of Meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Crews, F.** (1995). *The Memory Wars: Freud's Legacy in Dispute*. New York: New York Review Books.
- Fairbairn, W. R. D.** (1961). *Psycho-Analytic Studies of the Personality*. London & New York: Routledge & Kegan Paul.
- Ferenczi S.** (1933). Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve. In: Ferenczi Sándor: *Technikai írások (1921–33)* (102–112). Budapest: Animula, 1997.
- Freud, S.** (1891). On aphasia: A critical study. (Trans. E. Stengel) New York: International Universities Press, 1953.
- Freud, S.** (1897). Letter from Freud to Fliess, September 21, 1897. In: J. M. Masson (Ed.), *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess, 1887–1904* (264–267). Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1985.
- Grünbaum, A.** (1984). *A pszichoanalízis alapjai*. Ford. Györi Miklós, Ehmann Bea, Kavetzky Péter. Budapest: Osiris, 2001.
- Habermas, J.** (1968). A metapszichológia szcientista önfélreértése. Ford. Bánfai Bea. In: Szummer Cs. – Erős F. (szerk.), *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről* (91–106). Budapest: Cserépfalvi, 1993.
- Herman, J. L.** (1992). *Trauma és gyógyulás*. Ford. Kuszing Gábor. Budapest: Háttér Kiadó, NANE Egyesület, 2019.
- Jones, E.** (1953). *Sigmund Freud élete és munkássága*. Ford. Félix Pál. Budapest: Európa, 1983.
- Kohut, H.** (1971). *A szelfanalízise*. Ford. Pintér Ferenc. Budapest: Animula, 2001.
- Laplanche, J.** (1989). *New Foundations for Psychoanalysis*. (Trans. D. Macey) New York: Basil Blackwell.
- Laplanche, J.** (1999a). *Essays on Otherness*. (Trans. J. Fletcher) London & New York: Routledge.
- Laplanche, J.** (1999b). Megjegyzések az utólagosságról. Ford. Horváth Lajos. *Imágó Budapest*, 2024, 13(2): 133–138. <https://imagobudapest.hu/wp-content/uploads/2024/08/10-Laplanche.pdf>

- Laplanche, J.** (1999c). The unfinished copernican revolution. In: J. Laplanche, *Essays on Otherness* (82–94). London & New York: Routledge.
- Laplanche, J. – Pontalis, J.-B.** (1973). *The Language of Psycho-Analysis*. New York: Norton.
- Loftus, E. F.** (1997). Creating false memories. *Scientific American*, 277(3): 70–75.
- Masson, J. M.** (2003). *The Assault on Truth: Freud's Suppression of the Seduction Theory*. New York: Ballantine Books.
- Miller, A.** (1979). *A tehetséges gyermek drámája és az igazi én felkutatása*. Ford. Pető Katalin. Budapest: Osiris, 2016.
- Miller, A.** (1980). *Kezdetben volt a nevelés*. Ford. Fischer Eszter. Budapest: Pont Kiadó, 2018.
- Miller, A.** (1998) *Thou Shalt Not Be Aware: Society's Betrayal of the Child*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Popper, K.** (1945). *The Open Society and Its Enemies*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013.
- Rand, M. – Török, M.** (1999). A trauma problémája Freudnál és Ferenczinél. *Thalassa*, 10(1): 83–99.
[http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(10\)1999_1/083-99_rand-torok.pdf](http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(10)1999_1/083-99_rand-torok.pdf)
- Ricoeur, P.** (1981). *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation* (Ed. & Trans. J. B. Thompson). Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Schafer, R.** (1985). *Narrative Actions in Psychoanalysis*. New Haven: Yale University Press.
- Spence, D. P.** (1982). *Narrative Truth and Historical Truth: Meaning and Interpretation in Psychoanalysis*. New York: Norton.
- Szummer Cs.** (1995). A csábítási elmélet viszontagságai: a valóság változó státusai a pszichoanalízisben. *Replika*, 19–20: 43–53.
https://real.mtak.hu/111041/1/replika_19-20_03_szummer.pdf
- Szummer Cs.** (2012). Freud kettőssége és termékeny homályossága. *Imágó Budapest*, 2(3): 55–74. https://imagobudapest.hu/wp-content/uploads/2016/11/055-74_Szummer-Cs.pdf
- Szummer Cs.** (2014). *Freud, avagy a modernitás mítosza*. Budapest: L'Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem.
- Szummer Cs.** (2016). A csábítási elmélettől a tudattalan hermeneutikájáig – a pszichoanalízis születése. *Magyar Filozófiai Szemle*, 60(1): 31–49.
- Szummer Cs. – Erős F.** (szerk.) (1993). *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*. Budapest: Cserépfalvi.

Winnicott, D. W. (1971). *Játszás és valóság*. Ford. dr. Bíró Sándor és Széchei Orsolya. Budapest: Animula, 1999.

Winnicott, D. W. (2004). *A kapcsolatban bontakozó lélek: Válogatott tanulmányok*. Szerk. Péley Bernadett. Budapest: Új Mandátum.